

ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta
ZRC SAZU, France Stele Institute of Art History

ACTA HISTORIAE ARTIS SLOVENICA

29|2·2024

Meščanstvo kot umetnostni naročnik
na Kranjskem in Štajerskem

The Bourgeois Art Commissions
in Carniola and Styria

Založba ZRC

LJUBLJANA 2024

Acta historiae artis Slovenica, 29/2, 2024

Meščanstvo kot umetnostni naročnik na Kranjskem in Štajerskem

The Bourgeois Art Commissions in Carniola and Styria

Znanstvena revija za umetnostno zgodovino / Scholarly Journal for Art History

ISSN 1408-0419 (tiskana izdaja / print edition) **ISSN 2536-4200** (spletna izdaja / web edition)

Izdajatelj / Issued by

ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta /

ZRC SAZU, France Stele Institute of Art History

Založnik / Publisher

Založba ZRC

Glavna urednica / Editor-in-chief

Katarina Mohar

Urednika številke / Edited by

Franci Lazarini, Renata Komić Marn

Uredniški odbor / Editorial board

Renata Komić Marn, Tina Košak, Katarina Mohar, Mija Oter Gorenčič, Blaž Resman, Helena Seražin

Mednarodni svetovalni odbor / International advisory board

Günter Brucher (Salzburg), Ana María Fernández García (Oviedo), Hellmut Lorenz (Wien),

Milan Pelc (Zagreb), Sergio Tavano (Gorizia-Trieste), Barbara Wisch (New York)

Lektoriranje / Language editing

Oliver Currie, Darja Gabrovšek Homšak

Prevodi / Translations

Renata Komić Marn, Vesna Krmelj, Franci Lazarini, Andrej Rahten, Polona Vidmar, Barbara Vodopivec

Oblikovna zasnova / Design

Andrej Furlan

Prelom / Layout

Nina Semolič

Naslov uredništva / Editorial office address

Acta historiae artis Slovenica

Novi trg 2, p. p. 306, SI -1001 Ljubljana, Slovenija

ahas@zrc-sazu.si; <https://ojs.zrc-sazu.si/ahas>

Revija je indeksirana v / Journal is indexed in

Scopus, ERIH PLUS, EBSCO Publishing, IBZ, BHA, DOAI

Letna naročnina / Annual subscription: 35 €

Posamezna enojna številka / Single issue: 25 €

Letna naročnina za študente in dijake / Annual subscription students: 25 €

Letna naročnina za tujino in ustanove / Annual subscription outside Slovenia, institutions: 48 €

Naročila sprejema / For orders contact

Založba ZRC

Novi trg 2, p. p. 306, SI-1001, Slovenija

E-pošta / E-mail: zalozba@zrc-sazu.si

AHAS izhaja s podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

AHAS is published with the support of the Slovenian Research and Innovation Agency.

Tisk / Printed by

Naklada / Print run: 400

Revija AHAS je takoj po izidu prosto dostopna pod pogoji licence CC BY.

To ne velja za slikovno gradivo, označeno z znakom © in imenom lastnika avtorskih pravic.

AHAS Journal is freely available immediately upon publication under the terms of the CC BY licence.

This does not apply to images marked with the © symbol and the name of the copyright holder.

Arhitektura kranjskih in štajerskih »Nemcev« v luči umetnostnih povezav s češkimi deželami

Franci Lazarini

Izr. prof. dr. Franci Lazarini, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta,
Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor, franci.lazarini@um.si

ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2,
SI-1000 Ljubljana, franci.lazarini@zrc-sazu.si, ORCID ID: 0000-0002-7055-205X

Izvleček

Arhitektura kranjskih in štajerskih »Nemcev« v luči umetnostnih povezav s češkimi deželami

1.01 Izvirni znanstveni članek

Prispevek obravnava izbrana arhitekturna naročila nemško govoreče skupnosti na Kranjskem in Štajerskem na prehodu 19. v 20. stoletje. Osredotoča se na izbrane primere javnih stavb, in sicer nemške hiše (družabna središča nemške skupnosti), gledališča in evangeličanske verske objekte, pri čemer je izpostavljena tudi propagandna vloga omenjenih objektov. Poseben poudarek pa je namenjen umetnostnim povezavam z nemško skupnostjo v čeških deželah (zlasti na Moravskem in v Sudetih), ki se kaže tako v zgledovanju po tamkajšnjih zgradbah kot v delovanju istih arhitektov.

Ključne besede: arhitektura, historizem, secesija, nemške hiše, gledališča, evangeličanska sakralna arhitektura, Nemci, Kranjska, Štajerska, Moravska, Sudeti, Peter Paul Brang, Alexander Graf, Otto Bartning

Abstract

The Architecture of the German-speaking Community of Carniola and Styria in the Light of Artistic Connections with the Czech Lands

1.01 Original scientific article

The paper discusses selected architectural commissions from the German-speaking community in Carniola and Styria at the turn of the 20th century. It focuses on specific examples of public buildings, such as the German Houses (Deutsches Haus), i. e. social centres for the German community, theatres, and evangelical religious buildings, highlighting the propagandistic role of these structures. Special attention is given to the artistic connections with the German-speaking community in the Czech lands (especially Moravia and the Sudetenland), which are reflected both in the architectural influence of local buildings and in the fact that the same architects worked in both areas.

Keywords: architecture, historicism, Art Nouveau, German Houses (Deutsches Haus), theatres, evangelical sacred architecture, Germans, Carniola, Styria, Moravia, Sudetenland, Peter Paul Brang, Alexander Graf, Otto Bartning.

Zgodovinske raziskave nemško govoreče skupnosti na Kranjskem in Štajerskem, predvsem njenega političnega, pa tudi kulturnega delovanja, so v zadnjih desetletjih izjemno napredovale, pohvalno je zlasti stremenje k bolj objektivnemu in manj črno-belemu prikazu razmer in dogodkov.¹ Ob robu zanimanja raziskovalcev pa je zaenkrat ostala arhitekturna dediščina t. i. Nemcev,² in to navkljub dejstvu, da gre za pomemben del našega stavbnega fonda druge polovice 19. in prvih desetletij 20. stoletja. Študije iz tujine, zlasti iz nekdanjih dežel krone sv. Vavca (Češka, Moravska, Šlezija), kjer je bila politična situacija v marsičem podobna tukajšnji,³ predstavljajo dobro izhodišče za raziskave našega fonda, pri čemer pa se je treba zavedati določenih omejitev, ki jih predstavlja precej manjše slovensko ozemlje in posledično skromnejše število relevantnih objektov, prav tako pa tudi slabša gospodarska razvitost Kranjske in Štajerske v primerjavi s češkimi deželami, ki se pogosto odraža tudi v bogastvu in kvaliteti novozgrajenih stavb.⁴ V pričujočem prispevku se omejujem zgolj na tri skupine objektov,⁵ ki jih je naročila nemško govoreča skupnost in ki hkrati predstavljajo pomembna središča kulturnega in družabnega življenja poznega 19. in začetka 20. stoletja. Nezanemarljiva pa ni niti njihova propagandna vloga, saj so v času izgradnje predstavljali pomembno obeležje nemške prisotnosti v javnem prostoru kranjskih in spodnještajerskih mest in trgov. Posebna pozornost bo namenjena tudi iskanju morebitnih paralel s češkim prostorom (v poštevek pridejo zlasti Moravska in Sudeti z močno nemško skupnostjo), tako kar se tiče podobnosti med posameznimi stavbami kakor tudi prisotnosti istih arhitektov pri arhitekturnih naročilih Nemcev v slovenskih in čeških deželah.

Nemške hiše

Med javnimi stavbami 19. stoletja na območju Avstro-Ogrske predstavljajo posebno skupino narodni domovi. Družabna središča posamezne narodne skupnosti, s sedeži nacionalnih društev, dvoranami za prireditve, kavarno, pivnico in/ali restavracijo, včasih tudi telovadnico, hotelom, banko ipd., so gradila narodno usmerjena društva, nikoli pa ni šlo za državna, deželna ali občinska naročila.⁶

¹ Npr. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*; Matič, *Nemci*; Cvirn, *Aufbiks!*; Ferlež, *Nemci*.

² Z izrazom Nemci v obdobju pozne habsburške monarhije označujemo vse prebivalstvo, ki je na popisih prebivalstva kot svoj občevalni jezik navajalo nemščino (rubrike narodnost v popisih v avstrijski polovici monarhije ni bilo, prav tako ne rubrike materni jezik). Med njimi so bili tudi prebivalci slovanskega porekla, ki pa so sočasno z vzponom po družbeni lestvici kot občevalni jezik pričeli uporabljati nemščino. Več o problematiki popisov prebivalstva: Zwitter et al., *Nacionalni problemi*, 21–24.

³ Npr. Laštovičková, *Cizí dům?*; Galeta, "Německé domy;" Galeta, "Architektura;" Zeman, "Mosty;" Vostřelová, "Modernism."

⁴ Z oznako Štajerska je v pričujočem besedilu mišljena zgolj nacionalno mešana Spodnja Štajerska, saj v preostalem, večinsko nemško govorečem delu dežele (ki je danes del Avstrije) ni prišlo do obravnavanih procesov in z njimi povezane arhitekture (z izjemo evangeličanskih cerkva).

⁵ Med objekte, ki bi se jim bilo treba posvetiti v nadaljnjih raziskavah, med drugim sodijo mestne hiše in druge občinske upravne stavbe, šole in zasebne (stanovanjske) hiše.

⁶ Splošno o problematiki narodnih domov: Galeta, "National Houses – Damnatio Memoriae?," 119–22; Galeta, "Německé domy," 9–11; Galeta, "National Houses in Moravia," 231; Galeta, "Spolkové," 410–18. O narodnih domovih na Slovenskem: Sapač, "Javne palače," 145–47. Starejša slovenska umetnostnozgodovinska literatura z izrazom narodni dom označuje le slovenske objekte, medtem ko nemškim vselej pravi nemške hiše. Češka literatura pravilneje z izrazom narodni dom označuje vse tovrstne objekte, ne glede na nacionalno »pripadnost«, torej je tudi nemška hiša vrsta narodnega doma. Do razlik prihaja zaradi jezikovne zmede, saj češko poimenovanje národní dům dobesedno pomeni narodna hiša, kar ni isto kot (sicer podobno zvaneči) narodni dom.

1. Nemška hiša (sedaj okrajno sodišče), Brežice,
1904 (© Igor Sapač)

2. Peter Paul Brang: Nemška hiša (sedaj Celjski dom), Celje,
1906–1907 (© Igor Sapač)

Prvi narodni domovi so se pojavili v začetku sedemdesetih let 19. stoletja v čeških deželah,⁷ kot pendant češkim pa so svoje narodne domove, imenovane tudi nemške hiše (nem. Deutsches Haus), že v osemdesetih letih 19. stoletja začeli graditi tudi t. i. Nemci. Prva je bila dograjena v Znojmu (nem. Znaim) na Moravskem leta 1882 po načrtih Josefa Slowaka.⁸

Na Slovenskem, kjer je bil prvi (slovenski) narodni dom zgrajen že med letoma 1873 in 1875 v Novem mestu (arh. Alfred Kappner), glavnina pa je sledila med sredino devetdesetih let 19. in sredino prvega desetletja 20. stoletja,⁹ je proces gradnje nemških hiš krepko zaostajal in je vezan izključno na Štajersko, kjer je bilo mednacionalno vrenje precej večje kot v drugih deželah. Prva nemška hiša je bila leta 1904 zgrajena v Brežicah (danes je v stavbi okrajno sodišče), njena postavitev pa je imela tudi precej močno propagandno vlogo, saj gre za najbolj južno mesto Štajerske (sl. 1). Stavba, katere arhitekt ni znan, je predstavljala protiutež slovenskemu narodnemu domu, urejenemu leta 1895 v bližnjem hotelu.¹⁰ Zunanjščina je zasnovana v slogu nemške neorenesanse, tj. nemškega nacionalnega sloga, z značilnimi poznogotskimi in renesančnimi elementi z območja tedanjega Nemškega cesarstva.¹¹ Mednje sodijo trdnjavski videz stavbe, razgiban z dvema stolpoma – okroglim vogalnim in višjim pravokotnim pri obcestni fasadi (slednji je bil simbolično znižan po drugi svetovni vojni), stopničasti strešni čeli, predvsem pa predalčasta gradnja (nem. Fachwerk) v zgornjih delih obeh stolpov, ki je bila v začetku 20. stoletja tako rekoč sinonim za »nemško« arhitekturo.

Osrednjo nemško hišo Spodnje Štajerske predstavlja Nemška hiša v Celju (danes Celjski dom), zgrajena v letih 1906–1907 po načrtih Petra Paula Branga (1852–1925), učenca Teophila von Hansena, ki je imel svoj biro na Dunaju, po poreklu pa je bil transilvanski Nemec (sl. 2).¹² Stavbo so gradili v politično hudo pregretem ozračju mednacionalnih konfliktov, ki sta jih še posebej poslabšali uvedba slovenskih paralelk na celjski nižji gimnaziji (1895),¹³ zaradi česar je padla celo avstrijska vlada, ter izgradnja slovenskega narodnega doma (Jan Vladimír Hráský, 1894–1897) v mestnem središču.¹⁴ Zato ne preseneča želja naročnika, društva Nemška hiša (nem. Deutsches Haus), da mora fasada kazati »germanske« značilnosti, še toliko bolj ob upoštevanju urbanistične umestitve stavbe, saj gre za prvo stavbo, ki jo obiskovalec vidi, ko zapusti železniško postajo. Odločitev za slog nemške neorenesanse tudi tukaj ne preseneča.

⁷ Galeta, "National Houses in Moravia," 232. Večina narodnih domov (tako čeških kot nemških) v čeških deželah je bila sicer zgrajena v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja.

⁸ Galeta, "Německé domy;" Galeta, "Architektura," 532–42. Poleg Moravske in Štajerske so nemške hiše gradili tudi na Češkem, v Šleziji in Bukovini.

⁹ O Narodnem domu v Novem mestu: Sapač, "Javne palače," 145; Sapač, "Katalog," 549–50.

¹⁰ O Nemški hiši v Brežicah: Curk, "Spodnještajerski trgi," 234–35; Curk, "Brežice," 242, 247; Sapač, "Javne palače," 147; Sapač, "Katalog," 378; Lazarini, "The Architecture," 80; Lazarini, "Nationalstyle," 260–61.

¹¹ Splošno o nemški neorenesansi: Milde, *Neorenaissance*, 278–300; Hoffmann, *Architektur*, 238–40; Laštovičková, *Cizí dům?*, 44–55. Pod vplivom Renate Wagner-Rieger (Wagner-Rieger, *Wiens Architektur*, 231) je v starejših slovenskih raziskavah arhitekture 19. stoletja omenjeni slog označen kot Altdeutsch (oziroma staronemški slog), kar pa ni najbolj ustrezno, saj se ta oznaka uporablja za pohištvo. V novejšem času skušamo oznako nadomestiti z v srednji Evropi bolj uveljavljenim terminom nemška neorenesansa. Prim. Lazarini, "Arhitektura," 4 (zlasti op. 13). O nacionalnih slogih: Moravánszky, *Die Architektur*, 139–65; Veress, "Architecture." O nacionalnih slogih na Slovenskem: Prelovšek, "Narodni slog;" Lazarini, "Nationalstyle."

¹² O Petru Paulu Brangu: Stern, "Brang;" Doytchinov in Gantchev, *Österreichische Architekten*, 85–90.

¹³ O slovensko-nemških odnosih v Celju: Cvirn, *Kri v luft!*; Cvirn, "Celje." O t. i. celjskem gimnazijskem vprašanju: Cvirn, "Celjsko gimnazijsko vprašanje."

¹⁴ O celjskem Narodnem domu: Povh, "Celjska arhitektura," 103–04; Golner, "Arhitektura;" Sapač, "Javne palače," 145; Sapač, "Katalog," 388–89; Lazarini, "The Architecture," 79–82.

3. Peter Paul Brang: *Kopališče cesarja Franca Jožefa (sedaj pokrajinska galerija), Liberec, 1900–1902* (© UIFS ZRC SAZU, foto: Franci Lazarini)

Na zunanjsčini dvonadstropne, trdnjavsko učinkujoče stavbe se izmenjujejo ometane in neometane opečnate površine, med značilnimi arhitekturnimi elementi pa izpostavljam ogražo z motivom ribjega mehurja in vhodni del, obdan z dvema štirikotnima stolpoma in zaključen s stopničastim čelom, najbolj razpoznaven element pa je okrogel vogalni stolp, krit s stožčasto streho in v zgornjem delu okrašen z ločnim frizom. Dodatno je k propagandnemu učinku prispeval friz z upodobitvijo germanskih vojščakov v zgornjem delu omenjenega stolpa, a je bil po drugi svetovni vojni, ko je bila stavba preurejena v Dom JLA, odstranjen in tudi ob prenovi leta 1991 ni bil rekonstruiran.¹⁵ Celjsko stavbo je zanimivo primerjati z ostalimi deli arhitekta Branga, saj v njegovem obsežnem opusu prevladujejo neogotske in neorenesančne stavbe, medtem ko v slogu nemške neorenesanse večinoma ni delal. Izjemo predstavljata dve stavbi, zgrajeni na nacionalno mešanem območju severne Češke (Sudeti), ki se je v obravnavanem obdobju srečevalo s podobno politično situacijo kot Spodnja Štajerska. Obe zgradbi kažeta kar nekaj vzporednic s celjsko stavbo. Pri Kopališču cesarja Franca Jožefa (danes pokrajinska galerija) v Libercu (nem. Reichenberg), zgrajenem v letih 1900–1902, ki ima sicer zunanjsčino v celoti neometano, srečamo podobne oblike oken, ogražo z ribjim mehurjem in vhodni del, obdan s stolpoma, tokrat pol-

¹⁵ O arhitekturi Nemške hiše v Celju: Povh, "Celjska arhitektura," 108–09; Studen, "Beseda," 39–52; Pirkovič in Mihelič, *Secesijska arhitektura*, 175; Sapač, "Javne palače," 147; Sapač, "Katalog," 387; Lazarini, "The Architecture," 80, 82; Lazarini, "Arhitektura," Lazarini, "Nationalstyle," 261–62. V čeških deželah je kiparski in slikarski okras, praviloma s poudarjeno nacionalno noto, pogosto sestavni del dekoracije narodnih domov. Pri nas je tega, verjetno zaradi finančnih razmer, malo.

krožnima, nad katerim se dviguje razgibano čelo, po obliki sicer drugačno od celjskega (sl. 3).¹⁶ Še več podobnosti pa je z Mestnim kopališčem v mestu Ústí nad Labem (nem. Aussig), zgrajenim v letih 1906–1908, torej sočasno s celjsko hišo (sl. 4). Čeprav v celoti iz neometane opeke in s skromnejšim arhitekturnim okrasjem, celota prav tako deluje masivno, na enak način pa jo na vogalu zaključuje okrogel stolp s stožčasto streho in ločnim frizom.¹⁷

Za razliko od Celja je Ptuj v večji meri veljal za nemško mesto, so se pa v desetletjih pred razpadom monarhije slovensko-nemški odnosi postopoma začeli zaostrovati tudi tam. Zato ni presenetljiva vzpostavitev nemške hiše leta 1898, ki je delovala v leta 1866 zgrajeni enonadstropni stavbi v mestnem središču. Leta 1912 je stavba, v kateri je danes Kino Ptuj, dobila novo fasado, pri kateri prevladujejo neobarčne forme (sl. 5).¹⁸ Za razliko od brežiške in celjske stavbe je tukaj torej poudarjen avstrijski (in ne nemški) vidik,¹⁹ saj je neobarok okoli leta 1900 postal uradni slog javnih stavb in je predstavljal reminiscenco na »zlata leta« habsburške monarhije v času Karla VI. in Marije Terezije.²⁰

Izmed spodnještajerskih mest nemške hiše ni dobil edino Maribor, kar je brez dvoma posledica močne nemške politične večine v mestu, ki se, izgradnji slovenskega narodnega doma (Jan Vejrych, 1897–1898) navkljub, ni čutila ogroženo.²¹ Na Kranjskem, kjer so bili Slovenci v večini, kljub ekonomski in politični moči Nemcev do gradnje nemških hiš ni prišlo. Središče ljubljanskih Nemcev je postala Kazina, ki pa je bila zgrajena že v letih 1836–1837 in tako ne predstavlja objekta, zgrajenega za namene družabnega življenja in propagande nemške skupnosti, temveč je bila prvotno namenjena vsemu meščanstvu, ne glede na nacionalno pripadnost, v času, ko je veljala za trdnjavo nemštva, pa ni bila deležna arhitekturnih sprememb.²²

Za razliko od objektov, obravnavanih v nadaljevanju, ima pri nemških hišah na Štajerskem tudi slog pomembno propagandno funkcijo. Pri celjski hiši je bil »germanski« slog celo zahteva natečaja, zato ne preseneča Brangova odločitev za nemško neorenesanso, ki se, kot rečeno, v njegovem relativno obsežnem opusu pojavlja zgolj v nacionalno mešanih regijah, pri čemer pa je treba poudariti, da gre pri obeh sudetskih primerih za stavbi z drugačno funkcijo (kopališči) in da je celjska stavba edina nemška hiša, ki jo je zasnoval omenjeni arhitekt. Smiselna se zato zdi primerjava z Moravsko, kjer je bilo v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja zgrajenih večje število nemških hiš in kjer je bilo število narodnih domov (tako čeških kot nemških) večje kot v katerikoli drugi avstro-ogrski deželi.²³ Medtem ko sta dva najzgodnejša primera, že omenjena

¹⁶ "Liberec Městské lázně." Liberec je v 19. stoletju začel prevzemati vlogo prestolnice čeških Nemcev, prim. Galeta, "Arhitektura," 554–67.

¹⁷ "Ústí Městské lázně."

¹⁸ O Nemški hiši na Ptuj: Curk in Curk, *Ptuj*, 133; Pirkovič in Mihelič, *Secesijska arhitektura*, 189; Sapač, "Javne palače," 147; Sapač, "Katalog," 584–85; Lazarini, "The Architecture," 80–81.

¹⁹ Medtem ko je termin Nemec v zadnjih desetletjih 19. stoletja označeval prebivalca, ki je kot občevalni jezik uporabljal nemščino (ne glede na nacionalni izvor), pa so z izrazom Avstrijec označevali vsakega prebivalca avstrijske polovice Avstro-Ogrske (torej »Nemce«, Slovence, Čehe, Poljake ...).

²⁰ O neobaroku kot uradnem slogu javnih stavb ok. 1900: Marek, "Stil," 174–78.

²¹ O Narodnem domu v Mariboru: Premrov, "Arhitektura," 366–67; Vrišer, "Arhitektura," Stavbar, "Narodni dom," Sapač, "Javne palače," 145; Sapač, "Katalog," 525–26; Lazarini, "The Architecture," 79; Pemič, "Jan Vejrychs Narodni dom," Pemič, "Slovensko narodno gibanje," Lazarini, "Nationalstile," 257–59.

²² O Kazini: Sapač, "Katalog," 478 (s starejšo literaturo).

²³ Prim. Galeta, "Spolkové," 410. Po številu ji sledi Šlezija, ki je zanimiva zaradi nacionalne pestrosti, saj so poleg čeških in nemških narodnih domov obstajali tudi poljski in celo en judovski narodni dom.

4. Peter Paul Brang: Mestno kopališče, Ústí nad Labem, 1906–1908
(© UIFS ZRC SAZU, foto: Franci Lazarini)

nemška hiša v Znojmu ter nemška hiša v Novem Jičínu (nem. Neutitschein; Otto Thienemann, 1885–1886), še členjena z neorenesančnimi formami, prevzetimi iz dunajskega Ringa (torej z nacionalnega vidika nevtralnimi),²⁴ pa je prevladujoč slog nemških hiš od poznih osemdesetih let dalje prav nemška neorenesansa, s čimer je bil postavljen zavesten odgovor na češke narodne domove, zasnovane v duhu italijansko vplivane neorenesanse.²⁵ Osrednji primer je brez dvoma nemška hiša v moravski prestolnici Brno (nem. Brünn; Wilhelm Böckmann, Hermann Ende, 1888–1891, porušena 1945), za katere členitev je bila zgled Hiša nemških knjigotržcev v Leipzigu (Karl von Grossheim, Heinrich Joseph Kayser, 1886–1888, porušena 1943).²⁶ Sklepamo lahko, da se je Brang v želji po ugoditvi natečajni zahtevi pri odločitvi za slog nemške neorenesanse naslonil prav na obilico moravskih zgledov. Podobno pa bi moravski objekti lahko bili tudi inspiracija neznanemu avtorju brežiške nemške hiše.

²⁴ Galeta, "National Houses in Moravia," 232.

²⁵ Galeta, "National Houses in Moravia," 232. Kot zanimivost omenimo, da se češki nacionalni slog, ki ga je v sedemdesetih letih 19. stoletja pri svojih najemniških hišah prvi uporabil arhitekt Antonín Wiehl (1846–1910), na narodnih domovih praviloma ne pojavlja. Edini primer se nahaja izven čeških dežel, in sicer v Mariboru. Prim. Galeta, "National Houses in Moravia," 236; Lazarini, "Nationalstile," 259.

²⁶ Galeta, "National Houses in Moravia," 232. O Nemški hiši v Brnu: Galeta, "Našemu městu." Med pomembnejšimi nemškimi hišami v slogu nemške neorenesanse omenimo še stavbi v nekdanji Moravski Ostravi (nem. Mährisch Ostrau; sedaj del Ostrave, Felix Neumann, 1893–1895, porušena 1945) ter v Šumperku (nem. Mährisch Schöenberg; Georg Berger, 1902). Za celoten seznam gl. Galeta, "National Houses in Moravia," 232, op. 8.

5. Nemška hiša (sedaj Kino Ptuj),
Ptuj, 1912 (© Igor Sapač)

Poleg »nemško neorenesančnih« najdemo na Moravskem tudi dve neobaročni nemški hiši, in sicer v Moravskem Krumlovu (nem. Mährisch Kromau, 1893) in Prostějovu (nem. Proßnitz; Maximilian Katscher, 1894), neobarok pa prav tako srečamo tudi pri nekaterih čeških narodnih domovih.²⁷ V uradnem slogu avstrijskih javnih stavb zasnovana zunanjščina ptujske nemške hiše torej ni izjema in jo lahko razumemo predvsem v duhu poudarjanja avstrijske identitete prostora.

Gledališča

Med drugimi javnimi stavbami je treba posebej izpostaviti gledališča, ki so bila pomemben del družabnega življenja meščanstva v 19. stoletju. Emancipacija posameznih narodov in želja po predstavah v lastnem jeziku je v večjih mestih povzročila izgradnjo ločenih gledališč.²⁸ Zaradi majhnosti slovenskih mest sta bili ločeni slovensko in nemško gledališče zgrajeni edino v Ljubljani. Ljubljanski Nemci so tako v letih 1910–1911 po načrtih dunajskega arhitekta Alexandra Grafa (1856–1931) zgradili Jubilejno gledališče cesarja Franca Jožefa, imenovano tudi Nemško

²⁷ Galeta, "National Houses in Moravia," 232, zlasti op. 9.

²⁸ O gledališčih 19. stoletja na Slovenskem: Sapač, "Gledališča." O propagandnem pomenu posameznih gledališč gl. npr. Vybíral, "Budování;" Galeta, "Architektura," 542–54.

gledališče (danes SNG Drama) (sl. 6),²⁹ s čimer so se distancirali od Deželnega gledališča (danes SNG Opera in balet; Jan Vladimír Hráský, Antonín J. Hrubý, 1890–1892), v katerem so začele prevladovati predstave v slovenskem jeziku.³⁰ Graf je po šolanju na Tehniški visoki šoli na Dunaju pri Heinrichu von Ferstlu in Karlu Königu in po študijskem potovanju po Italiji sprva delal v dunajskem arhitekturnem biroju Fellner & Helmer, specializiranem za gledališko arhitekturo.³¹ Leta 1888 je odprl lastni arhitekturni biro. Čeprav je načrtoval različne objekte, pa je ugled dosegel predvsem z gledališkimi zgradbami.³² Prvi večji uspeh je bila stavba dunajskega Jubilejnega gledališča (sedaj Volksoper), zgrajena leta 1898, ki jo je zasnoval skupaj s Franzem von Kraußom (1865–1942).³³ V naslednjih letih je zasnoval več gledališč v obmejnih čeških in moravskih mestih. Če je za Mestno gledališče v Znojmu, zgrajeno v letih 1899–1900, še značilna neorenesančna arhitekturna členitev,³⁴ pa se je po sredini prvega desetletja 20. stoletja preusmeril v neobarok, občasno kombiniran s secesijskimi elementi. Ključni objekti tega obdobja so Mestno gledališče (sedaj Gledališče Antonína Dvořáka) v Ostravi (nekdanja Moravska Ostrava, nem. Mährisch Ostrau), zgrajeno leta 1907, ki je bilo po drugi svetovni vojni radikalno prezidano (sl. 7),³⁵ ter sočasno z ljubljansko Dramo zgrajeni Mestno gledališče (sedaj Severnočeško gledališče, Opera in balet) v Ústíh nad Labem (1909) (sl. 8)³⁶ in Mestno gledališče v Mostu (nem. Brück; 1910–1911), ki je bilo leta 1982 žal porušeno (sl. 9).³⁷ Vse tri stavbe predstavljajo dobrodošlo primerjalno gradivo za ljubljansko Dramo.

Poleg tlorisne zasnove, ki sledi uveljavljeni shemi uglednega biroja Fellner & Helmer, v katerem je, kot rečeno, Graf delal na začetku kariere, ljubljansko gledališče z omenjenimi češkimi povezuje razgibana zunanjščina z nekaj sorodnimi elementi. Pri vseh štirih stavbah je glavni vhod nekoliko dvignjen od nivoja ceste, frontalno do njega vodi nekaj stopnic, z obeh strani pa zavita rampa. Nad vhodom je večji balkon, katerega oblika se od primera do primera razlikuje. Stavbno gmoto razbija višja streha nad odrom, ki učinkuje kot stolp, dodaten višinski poudarek pa predstavlja strešni stolpič, večinoma lociran na sredini stavbe (v Mostu nad pročeljem). Višina stavbe se tako počasi stopnjuje do odrskega dela. Stranski steni dinamizirajo rizaliti, v katerih so stranska stopnišča, v Ústíh na vsaki strani po štirje, drugod po trije, pri čemer sta bila v Ostravi tista ob pročelju višja in bolj okrašena. Omenjena razgibanost in dinamičnost je bila pri ljub-

²⁹ O arhitekturi ljubljanske Drame: Šumi, *Arhitektura*, 40; Pirkovič in Mihelič, *Secesijska arhitektura*, 156–57; Zupan, "Drama," 15–26; Sapač, "Gledališča," 154–55; Sapač, "Katalog," 459; Lazarini, "The Architecture," 76; "Slovensko narodno gledališče Drama."

³⁰ O arhitekturi ljubljanske Opere: Prelovšek, "Stavba;" Prelovšek, "The Provincial Theatre;" Sapač, "Gledališča," 153–54; Sapač, "Katalog," 459; Lazarini, "The Architecture," 76; "Slovensko narodno gledališče Opera."

³¹ Temeljno delo o biroju Fellner & Helmer: Hoffmann, *Die Theaterbauten*.

³² O Alexandru Grafu: Meder, "Graf;" "Alexander Graf."

³³ O dunajskem Jubilejnem gledališču: Czerny, *Dehio Wien*, 405–06. Zunanjščina stavbe je bila po drugi svetovni vojni nekoliko spremenjena, a v precejšnji meri še vedno kaže poteze Grafove in Kraußove zasnove.

³⁴ O Mestnem gledališču v Znojmu: "Town Theatre Znojmo."

³⁵ O Mestnem gledališču v Ostravi: "Antonín Dvořák Theatre." V letih 1954–1956 so stavbo po načrtih Jana Tymicha popolnoma prezidali in spremenili njeno zunanjščino, tako da od Grafove arhitekture ni ostalo skoraj nič.

³⁶ O Mestnem gledališču v Ústíh nad Labem: "North Bohemian Theatre." Prim. Zupan, "Drama," 23–24.

³⁷ O Mestnem gledališču v Mostu: "Town Theatre." Prim. Zupan, "Drama," 26. Sudetsko mesto Most je bilo med letoma 1965 in 1985 po ukazu češkoslovaške vlade v celoti porušeno, saj so oblasti pod njim odkrile velike zaloge lignita. Prebivalstvo je bilo preseljeno v novozgrajeno modernistično mesto istega imena, zgrajeno v bližini. Zaradi rušitve je izgubljena vsa historična arhitektura, vključno s srednjeveškim mestnim jedrom. Ohranjena je le poznogotska dekanijška cerkev Marijinega vnebovzvetja, ki so jo leta 1975 translocirali na obrobje novega mesta.

6. Alexander Graf: Jubilejno gledališče (sedaj SNG Drama),
Ljubljana, 1910–1911, razglednica, poslana 1920 (Wikimedia Commons)

ljubljanski Drami žal izničena v letih 1964–1967 s postavitvijo prizidkov (arh. Dušan Medved), ki sta zakrila obe vzdolžni fasadi v širini odrskega stolpa.³⁸

Največ arhitekturnega okrasja je skoncentriranega na pročelje, katerega osrednji del je (bil) v Ljubljani, Ostravi in Ústíh konkaven, medtem ko je bil za dosego podobnega učinka v Mostu uporabljen polkrožen balkon. Arhitekturna členitev pročelja je (bila) v Ostravi in Ústíh izključno neobaročna, v Mostu in Ljubljani pa secesijska, pri čemer je najbolj moderna prav ljubljanska zunanjščina. Kot zanimivost omenimo še enako oblikovan zid s polžastim zaključkom, ki (je) pri vseh štirih gledališčih obdaja(l) dovozni rampi ob glavnem vhodu.

V povezavi z ljubljansko Dramo omenimo še sosednjo večstanovanjsko stavbo (Slovenska cesta 11, Gradišče 6–8), ki so jo v letih 1911–1913 zgradili po načrtih arhitekta Ernsta Schäferja (1862 – po 1936) iz Liberca. Stavba s secesijskim okrasjem, ki je zaradi bližine Nemškega gledališča, nemškega naročnika (Kranjska hranilnica) ali nemškega arhitekta dobila ime Nemška hiša (čeprav nima zveze z nemško različico narodnega doma), je poleg stanovanj imela tudi preko dveh etaž segajoče skladišče za kulise iz bližnjega gledališča, s katerim je do izgradnje prizidkov v šestdesetih letih tvorila tudi urbanistično celoto. Zanimivo pa je, da njena arhitekturna členitev v ničemer ne kaže sorodnosti z drugimi znanimi Schäferjevimi deli.³⁹

³⁸ Zupan, "Drama," 32–35; "Slovensko narodno gledališče Drama." Ob načrtovani prenovi Drame (po načrtu biroja Bevk Perović arhitekti) bo porušen originalni odrski stolp, prizidka pa bosta nadomeščena z novima, ki bosta enako široka, žal pa nadstropje višja, s čimer bo izničeno tudi višinsko stopnjevanje stavbe v smeri proti odru. Prim. "Prenova Drame."

³⁹ O Nemški hiši: Pirkovič in Mihelič, *Secesijska arhitektura*, 165; Hrausky in Koželj, *Arhitekturni vodnik*, 116–17. O Schäferju: "Ernst Schäfer."

7. Alexander Graf: Mestno gledališče (sedaj Gledališče Antonína Dvořáka), Ostrava, 1907, razglednica, poslana 1936 (© Ostravské muzeum, Ostrava)

Sakralni objekti

Če je v slovensko-nemških sporih Katoliška cerkev v precejšnji meri igrala nevtralno vlogo⁴⁰ oziroma je bila v določenih obdobjih ali pod nekaterimi škofi celo odkrito naklonjena Slovincem (npr. lavantinski škof Anton Martin Slomšek, ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič), pa Evangelikičanska cerkev na Kranjskem in Štajerskem večinoma povezujemo z nemško skupnostjo, zato lahko nekatere novozgrajene cerkve obravnavamo v luči propagande ne le evangeličanske veroizpovedi, temveč tudi nemštva.

Kljub dovoljenju za opravljanje verskih obredov, zapisanem v tolerančnem ediktu cesarja Jožefa II. (1781), je omejitve pri gradnji sakralnih objektov šele leta 1861 dokončno odpravil protestantski patent. Ne na Štajerskem ne na Kranjskem do 19. stoletja evangeličanov praktično ni bilo. Njihovo število se je povečalo zaradi priseljevanja delovne sile v drugi polovici stoletja, ker pa je šlo pretežno za priseljence iz nemško govorečega sveta, so bile te skupnosti izrazito nemško orientirane.⁴¹ Do izrazite spolitiziranosti je (vsaj na Štajerskem) prišlo na prelomu stoletja, ko se je na Dunaju pojavilo gibanje Proč od Rima (nem. Los-von-Rom Bewegung), ki je zagovarjalo

⁴⁰ Lavantinski knezoškof dr. Mihael Napotnik je tako posebej poudaril, da ni ne nemški ne slovenski, temveč rimskokatoliški škof. Prim. Trstenjak, "Napotnikova osebnost," 55.

⁴¹ Popolnoma drugačna je bila situacija v Prekmurju, ki je kot del Ogrske več stoletij ohranilo versko toleranco, prekmurska evangeličanska duhovščina pa je bila med nosilci slovenskega narodnega gibanja.

8. Alexander Graf: Mestno gledališče (sedaj Severnočesko gledališče, Opera in balet)
Ústí nad Labem, 1909 (© UIFS ZRC SAZU; foto: Franci Lazarini)

9. Alexander Graf: Mestno gledališče, Most, 1910–1911,
porušeno 1982 (www.theatre-architecture.eu)

tezo, da je Nemec vedno tudi protestant. To je povzročilo množične prestopne nemško čutečega katoliškega prebivalstva v evangeličansko vero, ki so jih ognjevitno spodbujali tudi nekateri zavzeti pastori, v prvi vrsti v Mariboru delujoči Ludwig Mahnert (1874–1943).⁴² Čeprav je bilo to gibanje, ki je bilo značilno tudi za druge nacionalno mešane predele Avstro-Ogrske, kratkotrajno, saj je hitro postalo jasno, da gre v prvi vrsti za politično in ne versko gibanje, z dolgoročnim ciljem vključitve nemško govorečih predelov Avstro-Ogrske v Nemško cesarstvo, in so se nekateri celo vrnili v Katoliško cerkev, pa je povečanje evangeličanskih skupnosti terjalo gradnjo nekaterih novih sakralnih objektov, v prvi vrsti evangeličanskih cerkva v Celju in Radljah ob Dravi.⁴³ Pri tem je nezanemarljivo vlogo igralo tudi iz Nemčije izvirajoče Društvo Gustava Adolfa (nem. Gustav-Adolf-Verein), ki je finančno podpiralo gradnjo evangeličanskih cerkva v diaspori.⁴⁴

Monumentalnejša od obeh je bila celjska evangeličanska cerkev, ki so jo zgradili v letih 1904–1906 zahodno od starega mestnega jedra, na Otoku, v značilni četrti meščanskih vil (sl. 10).⁴⁵ Neogotska opečnata stavba je bila enoladijska s transeptom. Zunanjščino je krasila relativno bogata arhitekturna členitev, posebej pa jo je poudarjal visok, ob pročelju stoječ zvonik.⁴⁶ S svojimi severnjaškimi, neogotskimi formami, še zlasti mogočnim zvonikom, je predstavljala pomembno prostorsko dominantno. Načrte zanjo je izdelal dunajski arhitekt Carl Steinhof (1872–1933), ki je že pred tem zasnoval evangeličanski cerkvi v Mürzzuschlagu na Zgornjem Štajerskem (1900) in v Trutnovu (nem. Trautenau; sedaj evangeličanska cerkev čeških bratov, ok. 1900) na vzhodnem Češkem. Obe sta prav tako zasnovani v slogu opečnate neogotike, imata podoben tloris kot celjska, največjo razliko pa predstavljata njuna zvonika, ki sta v zgornjem delu osemkotna.⁴⁷ Po izgonu nemškega prebivalstva iz Spodnje Štajerske ob koncu druge svetovne vojne jo je oblast najprej namenila krajši čas favorizirani starokatoliški skupnosti, nato pa je ostala brez funkcije, nezadržno propadala in bila priča najrazličnejšim vandalizmom, dokler ni leta 1964 porušena.⁴⁸

V tesni povezavi z gibanjem Proč od Rima pa je tudi danes v precejšnji meri pozabljena evangeličanska cerkev v Radljah ob Dravi (nekdanji Marenberg), nastanek katere je tesno povezan z omenjenim Mahnertom, ki je bil pred nastopom funkcije mariborskega pastora vikar marenberške skupnosti. Načrt za leta 1905 zgrajeno cerkev je izdelal mariborski arhitekt Adolf

⁴² O gibanju Proč od Rima: Liebmann, "Los-von-Rom-Bewegung." O gibanju Proč od Rima na Spodnjem Štajerskem: Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 237–41; Ožinger, "Maribor," 344–46; Zajšek, *Biti Nemec*, 65–73. Prim. Begusch, "Von der Toleranz," 495–96. O Ludwigu Mahnertu: Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 363; Pertassek, *Marburg*, 212–15.

⁴³ Ljubljanska (Franz Gustav Lahn, 1851–1852, zvonik Adolf Wagner, 1895) in mariborska evangeličanska cerkev (1868–1869, prezidava Fritz Friedrigger, 1908) sta starejši in nista bili zgrajeni v sklopu gibanja Proč od Rima. O ljubljanski evangeličanski cerkvi: Lazarini, "Cerkve," 117; Sapač, "Katalog," 454–55. O mariborski evangeličanski cerkvi: Premrov, "Arhitektura," 355; Lazarini, "Cerkve," 117; Sapač, "Katalog," 502. V primerjavi s Spodnjo Štajersko je bilo število v času gibanja Proč od Rima zgrajenih objektov precej večje na današnjem avstrijskem Štajerskem. Med reprezentativnimi primeri omenimo evangeličanske cerkve v krajih: Peggau (Otto Bartning, 1906, prezidana 1966–1967), Leoben (Clemens Kattner, 1908–1909), Lipnica (nem. Leibnitz; O. Bartning, 1911), Gradec (c. sv. Križa, Otto Kuhlmann, 1912–1914).

⁴⁴ Društvo Gustava Adolfa je bilo sicer sprva apolitično. O društvu: Begusch, "Von der Toleranz," 489; Zajšek, *Biti Nemec*, 41; Laštovičková, *Cizí dům?*, 267–74.

⁴⁵ Do tedaj so celjski evangeličani uporabljali nekdanjo katoliško cerkev sv. Andreja. O evangeličanski skupnosti v Celju: Cvelfar, "Nobene škoda?," 11–13.

⁴⁶ O evangeličanski cerkvi v Celju: Povh, "Celjska arhitektura," 84, 107; Cvelfar, "Nobene škoda?," 13–18; Lazarini, "Cerkve," 117; Sapač, "Katalog," 380.

⁴⁷ O Steinhofu: "Carl Steinhof." Prim. Cvelfar, "Nobene škoda?," 14.

⁴⁸ O dogodkih po drugi svetovni vojni: Cvelfar, "Nobene škoda?," 18.

10. Carl Steinhöfer: evangeličanska cerkev, Celje, 1904–1906, porušena 1964, fotografija iz leta 1936 (© Društvo Peter Naglič)

Baltzer, pomemben član tamkajšnje evangeličanske skupnosti.⁴⁹ Šlo je za manjšo enoladijsko cerkev, z zvonikom pred fasado. V primerjavi s celjsko cerkvijo je bila arhitekturna členitev dokaj skromna, poleg šilasto oblikovanih oken je omembe vreden zlasti več nadstropij obsegajoč portal, ki je delno zakrival manjše okroglo okno (sl. 11).⁵⁰ Župnišče je bilo, verjetno zaradi finančnih razlogov, cerkvi dozidano šele leta 1912, tedaj po načrtih mnogo bolj prominentnega arhitekta (sl. 12).⁵¹ Nemški arhitekt Otto Bartning (1883–1959) je izviral iz Karlsruheja, arhitekturo pa je študiral v Berlinu in Karlsruheju in se je že v mladosti specializiral za gradnjo evangeličanskih cerkva. Čeprav je danes poznan predvsem po svoji ekspresionistični arhitekturi (Zvezdasta cerkev, 1922, neuresničeno) in nekaterih odmevnih sakralnih stvaritvah iz obdobja med obema svetovnima vojnama (npr. Jeklena cerkev, Köln, 1928, predstavljena v Essen, 1931; cerkev Kristusovega vstajenja – t. i. Okrogla cerkev, Essen, 1930) ter povojni prenovi nemških mest (npr. projekt montažnih cerkva, t. i. Notkirchen, 1947–1949), pa je v mladosti načrtoval predvsem evangeličanske cerkve v obrobni in nacionalno mešanih predelih Avstro-Ogrske oziroma tam,

⁴⁹ Lazarini, "Nekdanje evangeličansko župnišče," 328–29. Adolf Baltzer je februarja 1905 postal prezbyter mariborske evangeličanske skupnosti. O Baltzerju: Curk, "Mariborsko gradbeništvo," 310–11; Lazarini, "Najpomembnejši arhitekti," 680.

⁵⁰ O evangeličanski cerkvi v Radljah ob Dravi: Jevšnik, *Zgodovina*, 80–82; Lazarini, "Cerkve," 117; Sapač, "Katalog," 591. Prim. Hari, *Evangeličanski koledar*, 53. Starejši pisci so, izhajajoč iz napačnega podatka, da sta bila tako cerkev kot župnišče zgrajena leta 1908, obe stavbi pripisovali Bartningu. Več: Lazarini, "Nekdanje evangeličansko župnišče," 330.

⁵¹ O evangeličanskem župnišču v Radljah: Lazarini, "Nekdanje evangeličansko župnišče."

kjer so evangeličani predstavljali manjšino.⁵² V obliki črke L zasnovano radeljsko župnišče je bilo na severni strani s hodnikom povezano s cerkvijo. Zunanjščino poleg pravokotnih oken, ki so se prvotno zapirala s polkni, ponekod členijo toskanski pilastri s slepimi arkadami. Severni trakt je krit s preprosto dvokapnico, streha zahodnega trakta pa je mansardna. Prav takšen tip strehe in posledično videz južne fasade je tako rekoč razpoznavno znamenje župnišč iz Bartningovega zgodnjega opusa (npr. Peggau, 1906; Essen, 1909–1910; Rottenmann, 1910: Lipnica / Leibnitz, 1911; Nové Město pod Smrkem / Neustadt an der Taffelfichte, 1911–1912; Krems, 1912–1913).⁵³

Radeljska cerkev je po drugi svetovni vojni doživela podobno usodo kot celjska. Po izgonu nemškega prebivalstva je ostala brez funkcije. Zapuščeno in izropano cerkev so porušili leta 1961,⁵⁴ Bartningovo župnišče pa se je ohranilo in je sprva služilo stanovanjskim in šolskim namenom (osnovna in glasbena šola), danes so v njem zopet stanovanja. Stavba je sicer potrebna prenove, a še vedno kaže vse ključne značilnosti Bartningove arhitekture in je tako pomemben primer arhitekture zadnjih let pred prvo svetovno vojno.

Nemška skupnost je torej s svojimi javnimi, sakralnimi in tudi zasebnimi stavbami pomembno obogatila arhitekturno podobo kranjskih in spodnještajerskih mest in trgov na prehodu 19. v 20. stoletje. Omenjeni objekti so imeli poleg mestotvorne tudi propagandno funkcijo, saj je nemško govoreča skupnost z njimi poudarjala svojo prisotnost (in moč) na nekem geografskem območju. Pri tem je povedno, da je zadostovalo že samo dejstvo, da so t. i. Nemci stavbo postavili, uporaba kakšnega specifičnega sloga, kot npr. nemške neorenesanse, pa sploh ni bila nujna in jo najdemo le v redkih primerih. V večini primerov je namreč šlo za neorenesančne ali neobaročne stavbe, torej »uradni« slog javnih stavb po celotni Avstro-Ogrski (in zato izrazito anacionalen), zaradi skromnejših finančnih razmer kot v nekaterih drugih deželah pa so se večinoma odpovedali kiparskemu ali slikarskemu okrasju z nemško nacionalno tematiko.

Situacija je precej podobna tisti v čeških deželah, še zlasti na Moravskem in v Sudetih, kjer so bili »Nemci« sicer v večini, a so se z vse bolj samozavestno češko skupnostjo borili za prevlado v deželi oziroma se zavzemali za razdelitev Češke na češki in nemški del. Posebej pa pritegne pozornost prisotnost istih arhitektov (npr. Peter Paul Brang, Alexander Graf, Ernst Schäfer, Otto

⁵² Temeljna literatura o Ottu Bartningu: Bredow in Lerch, *Materialien*; Bredow, "Bartning," Durth, Pehnt in Wagner-Conzelmann, *Otto Bartning*. Večina publikacij arhitektovim delom pred prvo svetovno vojno ne posveča posebne pozornosti. Natančnejših raziskav je bil deležen le njegov zgodnji opus na Češkem: Mohr, *Otto Bartning*; Zeman, "Reflexe." Na območju Avstro-Ogrske je bilo po Bartningovih načrtih zgrajenih 18 cerkva, ki se slogovno odmikajo od takrat prevladujočega historizma in ponujajo modernejša rešitve, neodvisne od dunajske secesije. Kot primere navedimo: Peggau, 1906, radikalno prezidana 1966–1967; Hradec Králové (nem. Königgrätz), načrt 1908, neuresničeno; Rottenmann, načrt 1908–1910, zgrajeno le župnišče (1910, kasneje razširjeno s prizidki); Kořenov-Tesařov (nem. Wurzelendorf-Schenkenhahn), 1909; Lipnica (nem. Leibnitz), 1911; Nové Město pod Smrkem (nem. Neustadt an der Taffelfichte), 1911–1912; Kraslice (nem. Graslitz), 1911–1912; Mokřiny (nem. Nassengrub), 1912–1914; Krems, 1912–1913.

⁵³ Natančnejša arhitekturna analiza stavbe župnišča: Lazarini, "Nekdanje evangeličansko župnišče," 330–33.

⁵⁴ Jevšnik, *Zgodovina*, 82, kot letnico rušenja radeljske cerkve navaja 1956, kar pa ne drži. Lazarini, "Nekdanje evangeličansko župnišče," 333, na podlagi pogovora z Alenko Verdinem, višjo kustosinjo Koroškega pokrajinskega muzeja, okvirno navaja, da je bila porušena po letu 1960. Letnica 1961 je navedena v: Hari, *Evangeličanski koledar*, 53; "Kratek oris," 74. Za opozorilo na omenjeni publikaciji se zahvaljujem Rebeki Kerčmar.

11. Adolf Baltzer: evangeličanska cerkev, Radlje ob Dravi, 1905, porušena 1961 (© Arhiv Koroškega pokrajinskega muzeja)

12. Otto Bartning: evangeličansko župnišče, Radlje ob Dravi, 1912, razglednica iz časa gradnje (© Arhiv Koroškega pokrajinskega muzeja)

Bartning)⁵⁵ tako na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem kot v obrobni predelih čeških dežel, zlasti v Sudetih. Nadaljnje raziskave bodo pokazale, ali so arhitekti dobivali naročila zgolj zaradi kvalitete, povezav med posameznimi nemškimi društvi oziroma ustanovami, zaradi specializiranosti na posamezne stavbne tipe (gledališča, nemške hiše, evangeličanske cerkve) ali je njihova sočasna prisotnost zgolj naključna. Že sedaj pa lahko ugotovimo, da arhitekturne povezave med današnjima Slovenijo in Češko v zadnjih desetletjih habsburške monarhije niso potekale le na nivoju sodelovanja med »slovanskimi brati«, Slovenci in Čehi, temveč tudi med »slovenskimi« in »češkimi« Nemci.⁵⁶

⁵⁵ Med zasebnimi stavbami, povezanimi z »Nemci«, omenimo Vilo Wettach (sedaj Veleposlaništvo ZDA) v Ljubljani, zgrajeno v letih 1896 in 1897 po načrtih arhitekta Alfreda Bayerja (1859–1916), ki je bil po rodu iz sudetskih Karlovih Varov (nem. Karlsbad) in je za svoje rojstno mesto načrtoval več hotelov in drugih stavb, od katerih nekatere kažejo podobnosti z Vilo Wettach (npr. Kavarna in Hotel Jägerhaus, 1894; Grand Hotel Savoy Westend, 1897). O Vili Wettach: Mihelič, "Vila Wettach," 58–60; Lazarini, "Nationalstile," 262–63.

⁵⁶ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061) in temeljnega raziskovalnega projekta *Meščanstvo kot umetnostni naročnik na Kranjskem in Štajerskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja* (J6-3136), ki ju iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Literatura

- “Alexander Graf.” *Architektenlexikon Wien 1770 - 1945*. Dostop 8. 9. 2024, www.architektenlexikon.at/de/180.htm.
- “Antonín Dvořák Theatre.” *Theatre Database*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.theatre-architecture.eu/en/db/?theatreId=77>.
- Begusch, Heino. “Von der Toleranz zur Ökumene: Ein Beitrag zur Geschichte der evangelischen Kirche Augsburger Bekenntnisses in der Diözese Steiermark in den Jahren 1781–1993.” V *Kirchengeschichte der Steiermark*, uredila Karl Amon in Maximilian Liebmann, 466–607. Graz: Styria, 1993.
- Bredow, Jürgen, in Helmut Lerch. *Materialen zum Werk des Architekten Otto Bartning*. Darmstadt: Verlag Das Beispiel, 1983.
- Bredow, Jürgen. “Bartning, Otto.” V *Allgemeines Künstlerlexikon*. Zv. 7, uredili Eberhard Karsten, Anke-Maria Mühlner in Andrea Nabert, 252–53. München: K. G. Saur, 1993.
- “Carl Steinhöfer.” *Architektenlexikon Wien 1770 - 1945*. Dostop 8. 9. 2024, www.architektenlexikon.at/de/620.htm.
- Curk, Iva, in Jože Curk. *Ptuj*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- Curk, Jože. “Spodnještajski trgi in mesta v 19. stoletju.” *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 15, št. 1–2 (1979): 208–63.
- Curk, Jože. “Brežice: Gradbena zgodovina gradu in mesta.” *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 17, št. 2 (1981): 228–51.
- Curk, Jože. “Mariborsko gradbeništvo med sredinama 19. in 20. stoletja.” *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 40, št. 2–3 (2004): 301–32.
- Cvelfar, Bojan. “Nobene škode? (Iz zgodovine protestantizma v Celju).” V Bojan Himmelreich, Bojan Cvelfar in Branka Primc. *V hiši mojega očeta je mnogo bivališč: O porušenih celjskih cerkvah*, 10–18. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2003.
- Cvirn, Janez. *Kri v luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik; Radio Celje, 1990.
- Cvirn, Janez. “Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895).” *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 45, št. 1–2 (1997): 102–11.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Cvirn, Janez. “Celje – izginjajoči nemški otok na spodnjem Štajerskem.” V *Od Maribora do Trsta: 1850–1914; Zbornik referatov*, uredila Darko Friš in Franc Rozman, 57–65. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Cvirn, Janez. *Aufbiks! Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. v 20. stoletje*. Celje: Visual Production, 2006.
- Czerny, Wolfgang, et al., ur. *Dehio Wien: II. bis IX. und XX. Bezirk*. Wien: Verlag Anton Schroll & Co., 1993.
- Doytchinov, Grigor, in Christo Gantchev. *Österreichische Architekten in Bulgarien: 1878–1918*. Wien: Böhlau, 2001.
- Durth, Werner, Wolfgang Pehnt in Sandra Wagner-Conzelmann. *Otto Bartning: Architekt einer sozialen Moderne*. Darmstadt: Justus von Liebig Verlag, 2017.
- “Ernst Schäfer.” *Liberec Reichenberg: Architektur na severu Čech*. Dostop 8. 9. 2024, <https://liberec-reichenberg.net/autori/karta/jmeno/41-ernst-schafer>.
- Ferlež, Jerneja, ur. *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov; 1846–1946*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.
- Galeta, Jan. “Našemu městu ku okrase: Architektonické návrhy na Německý dům v Brně.” *Brno v*

- minulosti a dnes: Příspěvky k dějinám a výstavbě Brna* 28 (2015): 228–62.
- Galeta, Jan. "National Houses – Damnatio Memoriae? Architecture and Nationalism at the end of 19th and in the 20th Century." V *Admired as Well as Overlooked Beauty: Contributions to Architecture and Urbanism of Historicism, Art Nouveau, Early Modernism and Traditionalism*, uredila Jan Galeta in Zuzana Ragulová, 119–33. Brno: Barrister & Principal; Masarykova univerzita, 2015.
- Galeta, Jan. "Německé domy na Moravě." V *Mezery v Historii / Lücken in der Geschichte 2014*, uredila Marcel Fišer in Anna Habánová, 9–21. Cheb: Galerie výtvarného umění, 2015.
- Galeta, Jan. "Architektura českých Němců (Minorita) / The Architecture of Bohemian Germans (A Minority)." V *Síla i budoucnost jest národu národnost: Architektura a česká politika v 19. století / The Strength and Future of the Nation Is National Identity: Architecture and Czech Politics in the 19th Century*, uredil Jindřich Vybíral, 526–67. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2020.
- Galeta, Jan. "National Houses in Moravia and Austrian Silesia before 1914: Architecture and Fine Arts as an Opportunity for the Manifestation of National Allegiance." *Acta historiae artis Slovenica* 25, št. 2 (2020): 231–47, <https://doi.org/10.3986/ahas.25.2.09>.
- Galeta, Jan. "Spolkové a společenské stavby na Moravě a ve Slezsku (Občanská společnost) / Community Buildings in Moravia and Silesia (Civil Society)." V *Síla i budoucnost jest národu národnost: Architektura a česká politika v 19. století / The Strength and Future of the Nation Is National Identity: Architecture and Czech Politics in the 19th Century*, uredil Jindřich Vybíral, 408–45. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2020.
- Golner, Matija. "Arhitektura Narodnega doma v Celju." *Celjski zbornik* (1997): 135–44.
- Hari, Leopold, ur. *Evangeličanski koledar za navadno leto 1965*. Murska Sobota: Evangeličanski seniorat v SR Sloveniji, 1965.
- Hrausky, Andrej, in Janez Koželj. *Arhitekturni vodnik po Ljubljani: 100 izbranih stavb*. Ljubljana: Rokus, 2002.
- Hoffmann, Godehard. *Architektur für die Nation? Der Reichstag und die Staatsbauten des Deutschen Kaiserreiches 1871–1918*. Köln: Dumont, 2000.
- Hoffmann, Hans-Christoph. *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer*. München: Prestel, 1966.
- Jevšnik, Mateja. *Zgodovina župnije Radlje ob Dravi*. Radlje ob Dravi: samozaložba, 2008.
- "Kratek oris zgodovine slovenske AV cerkve." V *Evangeličanski koledar za prestopno leto 1968*, uredil Aleksander Kerčmar, 164–74. Murska Sobota: Seniorat Evangeličanske Cerkve v SR Sloveniji, 1968.
- Laštovičková, Věra. *Cizí dům? Architektura českých Němců 1848–1891 / Ein fremdes Haus? Die Architektur der Deutschböhmen 1848–1891*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2015.
- Lazarini, Franci. "Cerkve, samostani, redovne hiše in sinagoge." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 105–17. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- Lazarini, Franci. "Najpomembnejši arhitekti in inženirji ter njihova dela na območju Republike Slovenije." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 679–88. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- Lazarini, Franci. "The Architecture of Cultural Institutions in Slovenia in the Period of Historicism." V *Admired as Well as Overlooked Beauty: Contributions to Architecture and Urbanism of Historicism, Art Nouveau, Early Modernism and Traditionalism*, uredila Jan Galeta in Zuzana Ragulová, 73–84. Brno: Barrister & Principal; Masarykova univerzita, 2015.
- Lazarini, Franci. "Arhitektura v službi propagande – primer Nemške hiše v Celju." *Umetnostna kronika*, št. 66 (2020): 2–10.
- Lazarini, Franci. "Nationalstile als Propagandamittel in der Zeit der Nationalbewegungen: Slowenische und andere Nationalstile in der Architektur um 1900." *Acta historiae artis Slovenica* 25, št. 2 (2020): 249–67, <https://doi.org/10.3986/ahas.25.2.10>.

- Lazarini, Franci. "Nekdanje evangeličansko župnišče v Radljah ob Dravi – neznano zgodnje delo Otta Bartninga." *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 57–58 (2021–2022): 323–34.
- "Liberec Městské lázně." *Liberec Reichenberg: Architektura na severu Čech*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.liberec-reichenberg.net/stavby/karta/nazev/16-mestske-lazne>.
- Liebmman, Maximilian. "Los-von-Rom-Bewegung." V *Lexikon für Theologie und Kirche*. Zv. 6, uredili Konrad Baumgartner, Horst Bürkle in Klaus Ganzer, 1061–62. Freiburg: Herder, 1997.
- Marek, Michaela. "Stil und Modi als symbolischer Politikdiskurs: Zur Architektur in der Habsburgermonarchie um 1900 aus kulturgeschichtlicher Perspektive." V *Die Wiener Hofburg und Residenzbau in Mitteleuropa im 19. Jahrhundert: Monarchische Representation zwischen Ideal und Wirklichkeit*, uredili Werner Telesko, Richard Kurdiovsky in Andreas Nierhaus, 167–90. Wien: Böhlau, 2010.
- Matić, Dragan. *Nemci v Ljubljani: 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Meder, Iris. "Graf, Alexander (Josef Alexander)." V *Allgemeines Künstlerlexikon*. Zv. 60, uredili Eberhard Karsten, Andrea Nabert in Michael Steppes, 66–67. München: K. G. Saur, 2008.
- Mihelič, Breda. "Vila Wettach." V *Slavne vile na Slovenskem*, uredil Damjan Prelovšek, 58–60. Praha: Foibos, 2013.
- Milde, Kurt. *Neorenaissance in der deutschen Architektur des 19. Jahrhunderts*. Dresden: Verlag der Kunst, 1981.
- Mohr, Jan. *Otto Bartning v Čechách / Otto Bartning in Böhmen*. Liberec: Severočeské muzeum v Liberci, 2012.
- Moravánszky, Ákos. *Die Architektur der Donaumonarchie*. Berlin: W. Ernst & Sohn, 1988.
- "North Bohemian Theatre of Opera and Ballet Ústí nad Labem." *Theatre Database*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.theatre-architecture.eu/en/db/?theatreId=87>.
- Ožinger, Anton. "Maribor 1848–1914: Od multietničnega do multireligioznega mesta." V *Od Maribora do Trsta: 1850–1914; Zbornik referatov*, uredila Darko Friš in Franc Rozman, 337–47. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Pemič, Monika. "Jan Vejrychs Narodni dom im slowenischen Maribor: Eine Untersuchung anhand der Archivbestände in Prag und Maribor." *Umění* 64, št. 1–2 (2018): 88–104.
- Pemič, Monika. "Slovensko narodno gibanje in izvirna podoba Narodnega doma v Mariboru: Jan Vejrych, njegovi slovenski naročniki in odzivi tedanjega občinstva." *Zgodovinski časopis* 73, št. 3–4 (2019): 412–41.
- Pertassek, Rudolf. *Marburg, von der »Marchburch« zur Universitätsstadt: 700 Jahre Geschichte, Wirtschaft und Kultur einer untersteirischen Stadt und ihrer Umgebung*. Graz: Strahalm, 2000.
- Pirkovič, Jelka, in Breda Mihelič. *Secesijska arhitektura v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo; Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1997.
- Povh, Peter. "Celjska arhitektura v 19. stoletju." *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 9 (1972): 77–124.
- Prelovšek, Damjan. "Stavba deželnega gledališča v Ljubljani." *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 26, št. 3 (1978): 159–66.
- Prelovšek, Damjan. "The Provincial Theatre Building in Ljubljana." V *Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe*, uredil Jacek Purchla, 91–97. Cracow: International cultural centre, 1993.
- Prelovšek, Damjan. "Narodni slog v slovenski arhitekturi." *Acta historiae artis Slovenica* 3 (1998): 115–26.
- Premrov, Iztok. "Arhitektura 19. stoletja v Mariboru." *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 10, št. 2 (1974): 341–80.
- "Prenova Drame." SNG Drama Ljubljana. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.drama.si/prenova/sklopi-prenove/prenova-drame/>.

- Sapač, Igor. "Gledališča." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 149–55. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- Sapač, Igor. "Javne stavbe." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 137–47. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- Sapač, Igor. "Katalog pomembnejših klasicističnih, bidermajerskih in historističnih arhitekturnih stvaritev na območju Republike Slovenije." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 361–677. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- "Slovensko narodno gledališče Drama Ljubljana." *Theatre Database*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.theatre-architecture.eu/si/db/?theatreId=246>.
- "Slovensko narodno gledališče Opera in balet Ljubljana." *Theatre Database*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.theatre-architecture.eu/si/db/?theatreId=249>.
- Stavbar, Vlasta. "Narodni dom v Mariboru." *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 38, št. 1 (2002): 75–89.
- Stern, Marcella. "Brang, Peter Paul." V *Allgemeines Künstlerlexikon*. Zv. 13, uredila Eberhard Karsten in Andrea Nabert, 646. München: K. G. Saur, 1996.
- Studen, Andrej. "Beseda, dve o Nemški hiši v Celju." *Celjski zbornik* 26 (1991): 39–52.
- Šumi, Nace. *Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani*. Ljubljana: Mestni muzej, 1954.
- "Town Theatre." *Theatre Database*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.theatre-architecture.eu/en/db/?theatreId=2125>.
- "Town Theatre Znojmo." *Theatre Database*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.theatre-architecture.eu/en/db/?theatreId=89>.
- Trstenjak, Anton. "Napotnikova osebnost." V *Napotnikov simpozij v Rimu*, uredil Edo Škulj, 53–56. Celje: Mohorjeva družba, 1993.
- "Ústí Městské lázně." *Ústí Aussig: Architektura na severu Čech*. Dostop 8. 9. 2024, <https://www.usti-aussig.net/stavby/karta/nazev/86-mestske-lazne>.
- Veress, Dániel. "Architecture as Nation-Building: The Search for National Styles in Habsburg Central-Europe before and after World War I." V *Empires, Nations and Private Lives: Essays on the Social and Cultural History of the Great War*, uredili François-Olivier Dorais, Daria Dyakonova in Nari Shelekpavev, 1–39. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2016.
- Vostřelová, Věra. "Modernism in Regional Architecture of Bohemian Germans between 1900 and 1918." *Umění* 71, št. 2 (2023): 121–41.
- Vrišer, Sergej. "Arhitektura Narodnega doma v Mariboru. Ob njeni [sic] stoletnici." *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 35, št. 3 (1999): 493–95.
- Vybíral, Jindřich. "Budování Národního divadla (Integrace) / Building the National Theatre (Integration)." V *Síla i budoucnost jest národu národnost: Architektura a česká politika v 19. století / The Strength and Future of the Nation Is National Identity: Architecture and Czech Politics in the 19th Century*, uredil Jindřich Vybíral, 316–64. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2020.
- Wagner-Rieger, Renate. *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1970.
- Zajšek, Boštjan. "Biti Nemec pomeni biti Luteran": Iz življenja nemških evangeličanov na Slovenskem, s posebnim poudarkom na Mariboru in okolici (1862–1945). Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2010.
- Zeman, Jaroslav. "Mosty do minulosti": Specifika architektury českých Němců a její inspirační zdroje na příkladu severních Čech." *Umění* 69, št. 1 (2021): 2–22.
- Zeman, Václav. "Reflexe architektonické tvorby Otto Bartninga v německojazyčném prostředí evangelické církve v Předlitavsku." *Umění* 71, št. 1 (2023): 21–39.

Zupan, Gojko. "Drama prostorov in stavbarjev." *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja* 36, št. 74–75 (2000): 5–63.

Zwitter, Fran, Jaroslav Šidak in Vaso Bogdanov. *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*. Ljubljana: Slovenska matica, 1962.

The Architecture of the German-speaking Community of Carniola and Styria in the Light of Artistic Connections with the Czech Lands

Summary

Previous historical research on the German-speaking community in Carniola and Styria in the late 19th and early 20th centuries has primarily focused on its political activities, while cultural policy, and especially its architectural and artistic commissions, have been largely overlooked. This paper, therefore, concentrates on selected public buildings commissioned by members of the German community during the period in question. It is important to emphasize that these buildings played a significant propagandistic role in the increasingly tense relations between the Slovenian and German communities. The paper also explores potential artistic connections with the Czech lands, where the political situation was, in many ways, similar, particularly in Moravia and the Sudetenland, both regions with a politically and economically strong as well as culturally aware German-speaking community.

So-called National Houses (Slovene: narodni dom), i. e. social centres for individual ethnic communities, hosting the offices of community organisations, event halls, cafes, taverns and/or restaurants, sometimes even gymnasiums, hotels, banks, etc., represent a distinctive feature of Austro-Hungarian architecture of the late 19th century. German Houses (German: Deutsches Haus) as the German community centres were known, are relatively rare in Slovenia compared to the Czech lands, especially Moravia, and are found only in Styria. While the German Houses in Brežice (German: Rann; 1904) and Celje (German: Cilli; Peter Paul Brang, 1906–1907) with their exteriors in German Neo-Renaissance style conspicuously emphasized the German presence in these two Lower Styrian towns, the exterior of the German House in Ptuj (German: Pettau; 1912) is Neo-Baroque, indicating that it follows the "official style" of Austrian public buildings from around 1900, thereby having a stronger Austrian rather than German connotation. Both the German Neo-Renaissance and Neo-Baroque styles are typical of German Houses in Moravia and Silesia as well, though the former tend to predominate. Interesting parallels can also be found in the work of the architect of the German House in Celje, the central German House of Lower Styria, Peter Paul Brang (1852–1925), who, although he rarely used the German Neo-Renaissance style, did so particularly in ethnically mixed environments. His municipal baths in the Sudetenland towns of Liberec (German: Reichenberg; now the regional gallery, 1900–1902), and especially Ústí nad Labem (German: Aussig; 1906–1908), show significant similarities to the building in Celje.

One of the central hubs of bourgeois cultural and social life in the long 19th century was the theatre. In Slovenian towns, due to their relatively small size, separate Slovene and German theatre buildings were mostly not constructed. The only exception was Ljubljana (German: Laibach), where the German

community built the Jubilee Theatre of Emperor Francis Joseph (also known as the German Theatre, now *Slovensko narodno gledališče Drama Ljubljana*, the “Slovenian National Theatre Drama Ljubljana”) between 1910 and 1911, as a response to the Slovene-oriented Provincial Theatre (now the Slovenian National Theatre Opera and Ballet, Jan Vladimír Hráský and Antonín J. Hrubý, 1890–1892). The architect of the Jubilee Theatre, which features Neo-Baroque and Art Nouveau styles, was Alexander Graf (1856–1931), who designed several theatre buildings at the beginning of the 20th century. Notably, the town theatres in the former Moravska Ostrava (German: Mährisch Ostrau, now part of Ostrava; today the Antonín Dvořák Theatre, 1907, heavily altered), Ústí nad Labem (now the North Bohemian Theatre of Opera and Ballet, 1909), and Most (German: Brüx; 1910–1911, demolished in 1982) serve as exemplars for the Ljubljana building. There is a notable similarity in the design of all four buildings, with the theatres in Ljubljana and Most standing out for their use of contemporary Art Nouveau decoration. Unlike the German Houses, there is no significant trend toward the use of German Neo-Renaissance architecture in the design of theatres; however, theatre buildings played an important role in emphasizing the visual presence of the ethnic Germans or German-speakers in public space.

Sacred buildings represent a special chapter in the history of Slovene-German conflict towards the end of the Austro-Hungarian Empire. While the Catholic Church remained neutral, or even openly supportive of the Slovenians in this conflict, the Evangelical Church in Carniola and Styria was generally associated with the German community. As a result, some newly built churches can be seen in this light as propaganda not only for the Evangelical Church but also for German identity. This is especially true for the period of the *Los-von-Rom Bewegung* (the “Away from Rome” movement), which argued that a German was always also a Protestant. This led to mass conversions of German-speaking people from Catholicism to Evangelicalism, creating a need for new sacred buildings. The Evangelical churches in Celje (Carl Steinhofer, 1904–1906) and Radlje ob Dravi (formerly Marenberg, German: Mahrenberg; Adolf Baltzer, 1905) are linked to this movement in Slovenia. Both the Neo-Gothic church in Celje, with its unadorned brick exterior, and the more architecturally modest church in Radlje, significantly contributed to emphasizing the German (and Evangelical) presence in these towns. From the perspective of architectural history, the vicarage added to Radlje church in 1912 is particularly important. The plans were designed by Otto Bartning (1883–1959), who later became one of Germany’s leading modern architects and had in his youth designed plans for Evangelical churches in predominantly Catholic regions of Austria-Hungary.

With the expulsion of the German population from Lower Styria at the end of World War II, these two churches lost their original purpose. The buildings, which had fallen into considerable disrepair, were demolished in the early 1960s (Radlje in 1961, Celje in 1964), and the Radlje vicarage was repurposed for educational and residential functions. Thus, two more reminders of the once numerous and influential German community were erased.

German communities significantly enriched the architectural landscape of towns in Carniola and Lower Styria at the turn of the 19th to the 20th century, with their public, sacred, and private buildings. These structures had, in addition to their urban functions, a propagandistic role, as the German-speaking community used them to emphasize its presence (and power) in a given geographic area. The situation was quite similar to that in the Czech lands, particularly Moravia and the Sudetenland, where the “Germans” were the majority but competed with increasingly assertive Czech communities for dominance in the region. What is especially noteworthy is the presence of the same architects (e.g., Peter Paul Brang, Alexander Graf, Ernst Schäfer, Otto Bartning) both in Carniola and Styria, as well as in the peripheral regions of the Czech lands, particularly the Sudetenland. This shows that the architectural connections between what is today Slovenia and the Czech Republic in the final decades of the Habsburg monarchy were not only at the level of collaboration between “Slavic brothers” (Slovenians and Czechs), but also between “Slovene” and “Czech” Germans.